

ТУР И ЗУБАР

УВОД

На Балканском Полуострву, од великих језера на југ, земље су биле и старим грчким научницима познате, те много шта знаменитог наведоше. Тако грчки писци оставише помена и о *дивљим говедима* балканских крајева, а о њима и наши стари писци нешто помињу, чиме се јасно потврђује да су још у историско време у нашим земљама живела. Међу тим што грчки писци и *лавове* увршћавају у јеладску фауну, није се поуздано досад могло проверити.¹ А за дивље волове нема се шта ни Херодоту ни другим писцима замерити. За изумрле животиње после писмених спомена од исте толике вредности су и њихови фосилни и суб-фосилни остаци од костура. Тако су, сем од дивљих говеда, нађени рогови огромног јелена *мегацероса* из дилувија у нашем Потисју, у Турском Бечеју у Бачкој, а један фрагменат извађен је из ушћа Колубаре у Саву. Оба су примерка изложена у београдском Музеју Српске Зешље. Рогови су били 190 см. дуги, а размак од једног врха до другог мерио је, како код кога, и до 4 метра. Изгледа да је живео у Ирској и Шкотској још у 12. веку, па је од тада свуд у свету изумро. За другог опет великарног јелена, тако званог *лоша* (*Cervus Alces*),² такође се зна да је био негда и наше земље гост. Албертус Магнус наводи да су лошеви у читавим чопорима лутали по „Склавонији“ (како су тада по ново-латинском звали све српско-хрватске земље). Знаменит је преживар *козорог* (*Capra Ibex*), кога је негда много било и у нашим брдским крајевима, а нађени су му остаци и у сојеници на Уни. Сад се још брижљиво чува десетак козорога на Караванкама код Св. Ане,³ али су они овамо са стране пренесени и запаћени. Козорог се наводи и код наших старих писаца, па се у XIV веку двапут још у споменицима помиње,⁴ под именом „Кози рог“. По њему је, како је г. Хирц први сазнао, остало и дан-данас име за домаћу козу „козорога“. Иначе он и сад живи, али врло проређен, готово на умору, по Алпима и другим високим планинама у туђим земљама, а негда се спуштао и у алписко прибрежје. *Мрмоша* (*Arctomys marmota*) сад у нас нигде нема, али га је негда било и у Босни, о чему се можемо лако уве-

¹ Die Geschichte des Herodotos v. Lange, II, 193—4.

² Руско име за *Alces*-а је *лос*, од кога и ми не треба да бежимо.

³ Ловачки Гласник, бр. 7—8. Нови Сад 1925. — На овом имању грофа Борна грла су готово чисте крви (јер се они иначе радо паре с питомим козама). O. Antonius, Stammesgeschichte der Haustiere, 203.

⁴ Rječnik Jugosl. Akad.

рити по преосталим многобројним костима од њега у пећинама. Сад је и њему отаџбина ограничена на даље Алпе. Није тако давно нестало ни једног јелена, који се свуда звао *дама*. Њу изрично помиње фра-Маријан Маровић у Босни с почетка 17. века,⁵ ако му се сме поверовати. Дабра је иста судбина снашла као и претходну дивљач, али врло позно, тек прошлог века, јер Панчић бележи погибију последњега дабра цветне недеље год. 1852, недалеко од Смедерева. Друга је дивљач и звериње још код нас, као јелени, срне, дивокозе, медведи, рисови, шакали, али повучени из наших централних земаља дубоко на југ и нешто на запад. Снежних зечева (*Lepus variabilis*) има само нешто мало у словеначким Алпима, па ће свакојако ту и изумрети.

У нашим земљама, колико се до сад зна, живела су два дивља говечета: *тур* (*Bos primigenius* Вој.) и *зубар* (*Bison bonasus* или *Bison europaeus*).

Ми ћемо дати првенство туру, и њиме почети, а после њега говорићемо о зубру, јер од тура воде порекло многа питома говеда, а зубар је увек остао неукротљиво, дивље живинче.

1. Тур

Тур се од зубра и американског бизона остеолошки разликује, између осталог и тиме, што има тринаест пари ребара, управо као и питома говече. Тур има због тога и тринаест пршних ребара, на која се наставља још шест слабинских. Бизонске врсте, где и зубар напада, имају, напротив, четрнаест пари пршних и пет слабинских ребара. И облик ребара је различит. Ребро је код тура у пресеку као и код домаћег говечета, широко и пљоснато, а код бизонских врста сразмерно уско а дебело. Главни ртни коштац⁶ пршних ребара код тура је у ствари дужи него код питомог говечета, али много краћи него код бизона, и с јако уздигнутом међуплећном кичмом. Њу месари зову јармењачом.

Знатно се разликује и форма лубање између тура и бизона.⁷ Први има релативно уску а дугачку лубању, с пљоснатим а дугим челом. Коштане ограде (тубуси) око очних шупљина врло су мало искочиле. Велики јаки рогови израсли су непосредно на тако званом теменом гребену, који предваја чеону кост од потиљка. Иначе рогови полазе као у вис, и од корена већ иду у страну, онда напред, па, повијајући се, унутра. У тура су рогови јачи и дебљи, али већином краћи него код турице. Зуброва је лубања према туровој релативно кратка и широка, чело нарочито широко и испупчено. Рогови су му знатно краћи. Они стоје између теменог гребена и очних дупљи, а држе се са стране лубање, и иду више у страну.⁸

Иначе има слика и статуета од тура и зубра чак из преисториског времена до сад сачуваних, особито по пећинама шпанским и француским. У њима се често виде сви карактеристични знаци да се одмах

⁵ Два савремена извештаја о Босни из половине 17. века у Гласнику Зем. Музеја год. 1904., стр. 253.

⁶ По г. Младену Спасојевићу из Црне Горе су имена „главни ртни коштац“ (*Processus spinosus*), и „бочни кошци“ (*Processus transversalis*). По мом мишљењу то су најподеснији називи.

⁷ Dr. E. Werth, *Der fossile Mensch* I, 59.

⁸ Nehring, *Die Verschiedenheit von Bison und Ur. „Wild und Hund“*, 1896. S. 1—2.

може да разазна коју врсту представљају. Из раног палеолита, а у култури мегалијена, из последњег глацијалног доба, тур је сликан слободно, натуралистичким начином. Истина тур је мање заступљен у тадашњој уметности него зубар² или дивљи коњ и ирвас. У пећини Конбарел у Дордоњи на стени је дивно изгравирана глава турова с карактеристично лирасто повијеним роговима, а у Ложери-Бас насликане су две турове главе у профилу.

Турове лубање по геолошкој старости и географским локалностима показују јаке разлике, због чега су неки научници склони да их и систематски раздвајају. Они нарочито истичу оне из Сицилије према другим из северне Африке, Шпаније и т. д.

Због горњег разлажења у форми лубање треба указати и на нашу турову лубању из Музеја Српске Земље, на којој се, и по фотографији (сл. 1.) јасно види да нешто друкчије изгледа од осталих европских. За то је вреди укратко описати. Рогови без клинова, што је правило, а иду фино изведеним, кривудавим правцем. У главном од корена до прве половине иду у хоризонталној равнини, с челом. На одстојању од 10 см. од корена почињу помало да се дижу у висину, па се повију нешто напред. Затим то чине све јаче — али врхови се опет издигну у вис, и због овог скретања врхова, никад се продужене линије од два рога не би могле састати и сећи. Међурожје нашег тура мери 207 mm., дебљина рога је у дну 35 см., линија унутрашњег рога мери 50, спољна 61 см., а размак од једног врха рога до другог у ваздушној линији мери 85 см. — Овај туров фрагмент од лубање ископан је у обали речице Грзе, која извире под планином Игриштем, недалеко од Параћина. Патина је на лубањи угасито-жута, с изгледом велике старости.

Тур се по спољашности специфично не разликује од домаћег говечета, само што је на туру све снажније и дивљије, неког исконског прапорекла. То се по скелету јасно запажа, као и по сликама. Тур је био дежмекаст, црн, с отвореном пругом длаке по грбини. Он беше врло брз, бесне ђуди, и због тих особина радо се ишло на њега у лов. Сем тога ловио се због меса и огромних рогова од којих су се правили пехари. Они су заливани сребром и златом, а од учињене коже рађени су фини појаси за властелинке. У парковима парио се и с питомим говедима, па док су питома говеда трпела бастардну телад, турови већ нису хтели, него су их гонили из свог срца. Занимљиво је што су се телад од спарених бастарда, између себе, мртва телела.

Овај спис је очуван од старих путника и очевидца, те му се може потпуна вера поклонити. Сем тога, све се то лепо поклапа и с две очуване слике од тура, о којима ћемо такође проговорити.

У Хрватској о *туру* имамо да се ослонимо на брижљива истраживања г. Горјановића-Крамбергера.¹⁰ У крапинским наслагама он наводи да је уз дилувијална човека нашао најчешће ове врсте: *Rhinoceros Merchi*, *Ursus spelaeus*, тура, а прилично је чест био и дабар. Господин Мирко Хирц обазрео се на инвентар турових костију у загребачком музеју и набраја да има од тура само зуба и размрсканих фрагмената од екстремитета.

У Босни је нашао др. Трухелка¹¹ много костију од тура у палатском насељу Доње Долине крај Саве. По одредби Др. Волдржиха

⁹ L'Anthropologie, 1900, XI et 1916, XXVII.

¹⁰ Gorjanović-Kr., Der diluviale Mensch, 79. И у другим публикацијама он се на ову тему враћа.

¹¹ Dr. Cira Truhelka, Der vorgeschichtliche Pfahlbau im Savebette, I, B. S. 162—163.

Bos primigenius Вој., *Bos brachyceros* Рүтим., *Bos trochiceros* Рүтим., а сем тога и њене мешовите врсте, које треба проверити, и које нас се у овом прегледу не тичу. У сарајевском Земаљском Музеју изложена је свега једна плећка и један комад од екстремитета (по достави Г. Др. Душана Маринковића, тамошњег кустоса). Љубљански кустос Г. Др. Фр. Кос јавља да је и у њихову Народном Музеју слабо затупљен тур, и то свега с две доње вилице из накољске насеобине Нотрање Горице, које су ископане 1908. Свакојако да ће по магацинима бити још што.

Костури преисториског тура нађени су по свој Европи, али и по северној Африци, Малој Азији, одатле чак до Алтаја, близу Иркутска, па северно од Пекинга и нешто по Сибиру.¹² Нас се тиче суседна Бугарска, где су такође пронађени,¹³ а из Грчке нарочито се истиче Крит.

И из старог века од класичних писаца има о туру и писменог спомена. Херодот прича да га је било у Македонији крај реке Аксиоса (Вардара), где га лове због великих рогова, од којих се у Јелади праве пехари. Пеонци с Вардара и Струме звали су га *монојос*. И Плиније зна за њега, а Цезар га још верније описује са свога похода кроз Германију.

Да су онда и у непосредној нашој близини живели турови помиње један епиграм цара Хадријана, према коме је Трајан поклонио Јупитру Касију један пехар од турова рога, златом окован, а он га је био задобио у рату с Гетима, који су становали северно од доњег Дунава, и источно одатле.¹⁴ Врло је интересантна скоро пронађена слика лова на турове, израђена на златном пехару, који је ископан у гробу недалеко од Шпарте, у месту Вафио. Види се да су га ловили помоћу разапетих мрежа између дрвећа.

Из времена, кад је човек живео заједно с туром, такође се нашло трагова. У Цосену (Пруској) извађена је једна лубања из горњег тресетног слоја одлично очувана, отворено жуте боје. Ту близу нађено је и једно железно копље. Код Салцдерхелдена извађени су из земље средњевековни судови и обрађен метатарзус турове ноге, из Бромберга турова лубања с ожиљцима од три убода копљем итд.¹⁵

Да је тур живео још у средњем веку, можемо се позвати на калуђера Екхарда IV из Санкт Галена, који је у своје јеловнике уврћавао тура. Често се цитира и оно место из Нибелунгена, у којима се, уз уловљене животиње, помињу четири тура, јелени и један зубар. По овом броју научници закључују да је тада било већ више турова него зуброва. Између Ина и Дунава било је турова и крајем 15. века. Значајно је да Баварци садашње питомо говече зову „ур“, а тако се у старо време немачки звао тур.

У источној Пруској тура је било још 1400. г., а у Пољској и 1600. године, истина већ у заштити властеској. Последње му је прибежиште било у Јакторову, 55 км. далеко од Варшаве. По лустрационим протоколима ту их је било год. 1564: осам старих раштрканих бикова двадесет и две старе краве и петоро телади, а 1627. год. цркла је и последња турица.¹⁶ Овом значајном годином завршила је свој живот за свагда најкориснија врста, прародитељ већине раса европских говеда.

¹² Conrad Keller, Abstammung 1902., p, 129.

¹³ Трудове I, 1900, II 1904. Од Бончева, Стојанова, Златарског итд.

¹⁴ O. Keller, Tiere des klassischen Altertums, 59.

¹⁵ Eberth, op. cit. 60.

¹⁶ Sztolcman J., Matériaux pour l'histoire naturelle et pour l'histoire du Bison d'Europe (*Bison bonasus* Linn.), 84. Prace zoologiczne. Warszawa 1924.

У писменим историским документима из Босне и Херцеговине није се ни трага нашло о туру, тако ни у Хрватској, ни у Словеначкој, док у Србији јесте. У једној белешци из живота Св. Симеуна¹⁷ изрично се помиње тур. Ту се српски краљ Стеван Првовенчани хвали како је у Равну (садашњој Ћуприји) добио на поклон (око 1215 г.) *шура* и *шурицу* од маџарског краља Андрије. По том се додаје, како је велико Андријино пријатељство, кад он „ухвати бесне и свирепе зверове и њему предаде“. Пошто Првовенчани зове животињу српским, односно словенским именом, а не мађарским, значи да је тур био још у свежој успомени код Срба. Можда је у српским земљама негде и тада живео, или тек био ишчезао.

Али и с друге стране вреди се осврнути на горњу белешку. Крава се изрично зове „турицом“, а овога засебног имена за краву нема више ни код једног другог словенског народа.

Врло је чудан и смешан један тобоже веран опис лова на „дивље говедо у Босни“, које су два ловца убила у околини Брода год. 1877. За бољу потврду француски путник придодао је и слику, како су неко црно „дивље говече“ смртно ранили из „пушака капислара“, и оно се грчевито с душом бори. На послетку што се ова мистификација у француској стручној књижевности примила за готово може се узети како се хоће, али како је ову очигледну обману могао пренети са сликом без иједне ограде наш тада значајни лист, немогућно је разумети.¹⁸

Мени је било много до тога стало да сазнам, да ли се ова notiца о Андријину поклону налази и у маџарским документима. За то се обратио Г. др-у Вилибалду Семајеру, директору етнографског Музеја у Пешти. Према његову брижљиву трагању, о томе нема нигде ни помена. Међу тим у маџарским старим споменицима стоји, да је баш Андрија држао у својим гајевима „bölepu“-е. Ова реч у маџарском означава „зубра“, често и „бивола“.

Сад је оправдано питање: да ли је у тим маџарским гајевима међу зубровима било и турова, и шта је баш Андрија покљонио Првовенчаном? Изгледа врло вероватно да је међу зубровима било и турова, али је Првовенчани тачно разликовао ова два дивља говечета. Забуна шта је тур а шта зубар наступила је тек у 17. веку, па и сад траје.

Не баш тако далеко од наше границе, а 144 године после белешке о туру код Првовенчаног, Јиречек¹⁹ помиње да се у једној молдавској хроници знало и за тура и за зубра. По тој историској белешци, која почиње годином 1359, вели се, како се војвода Драгош кренуо из Мармароша у Молдаву у лов на турове, па се ту и настанио, и две године владао. Турова се глава чак обесмртила и у грбу молдавском, што значи да је тада тур био тамо честа животиња. Хроничар је, шта више, у то време тачно разликовао тура од зубра.²⁰

Судећи по Бонфину, историку Матије Корвина, још у 15. веку било је у Ердељу разних дивљих животиња, међу њима *говеда с гривом*,²¹

¹⁷ P. J. Šafarik, Pamatky, 29.

¹⁸ Vienac 1878, бр. 44. из La chasse illustré, 1877.

¹⁹ Jireček, Slavische Chroniken der Moldau. Archiv für slav. Phil. Bd. XV, 88—89.

²⁰ Miklosich, Die slav. Ortsnamen aus Appellativen. II Denkschriften der K. Akademie 1874, 250, 260.

²¹ Јасно је да се овде историчар збунио. Он истина помиње две врсте дивљих говеда, али пошто је само зубар имао гриву а тур не, значј да је на другом месту место „зубра“ требало да стоји „тур“, а на првом „зубар“.

зуброва, лошва, дама итд. (Magyar Nyelvtörténeti Szótár, и после Heltai-ева хроника). Значајно је да су и на једном печату Деспота Стевана Лазаревића израђена два турова рога, која заокружују двојног орла са ширеним крилима.²² Тиме је такође очувана жива успомена на тура.

Пошто смо проучили како је изгледао дилувијални тур, предак историског, да видимо шта се опажа на овом последњем. Прву слику тура имамо од аустриског дипломате Сигисмунда од Херберштајна. Он га је цртао с природе (сл. 2), истина невешто и примитивно, али је ипак дао извесну идеју о разликама, које постоје између тура и зубра. Опис туров са сликом објављен је 1571. године (Herberstein, *Regum Moscovitarum Commentarii. Basileae ex officina Opporiniana, 1571.*).

Друга је слика бојом рађена, боља у нечему од прве, али је и она у контурама претерана. Хамилтон Смит Грифит купио је од неког аугсбуршког антиквара. У једном углу стајао је латински патпис „Tur“, како га зову Пољаци и Руси, па и Чеси. Ту је тур представљен као што треба, без гриве; иначе је доста чупав, с великом главом, снажним затиљком и белим подбратком (сл. 3.). Увек је марамица²³ код тура омања. Правац рогова, као што је код тура, сад се још нарочито виђа код влашких говеда.

За нас је врло значајан један леп српски рукопис из XVII столећа нађен у манастиру Св. Тројице код Плеваља, писан на крутој, глаткој хартији, врло правилним ћирилским словима оног времена.²⁴ Ово је превод с грчког од неког Козме Индикоплова, који испрва беше трговац, родом из Мисира, па се после одаде теоретском проучавању географско-астрономских питања. За нас је у овом случају најважније шта вели о ретким животињама, које је доста тачно и насликао. Иначе словенски превод Козмине топографије налази се у Русији, у многим преписима, од којих већина још није ни изблиза проучена, ма да их има и ранијих од нашег српског текста (из XIV в.), јер је наш позније редакције. Срећа што је и српски рукопис верно у боји израђен.

У продужењу, уз Јагића, у истом Споменику писао је о овом нашем рукопису с уметничке стране и д-р Војислав Моле.²⁵

На табли XXVII, сл. 55, стоји илустрација, која нас највише интересује. Представљена је једна плава узвишица, на којој стоји једно криво, жуто дрво, по облику палме, а поред њега мање дрво. Лево од дрвета стоји *бук*, загасите длаке, а десно од дрвета до појаса го човек, а од појаса само прегачом заклоњен и обувен. У десној руци држи исукан мач, у левој каније и гледа на бика. У овом бику види између осталих и Јиречек²⁶ дивље говече. Тешко је одредити само по слици да ли је то тур. А да је дивљи во, јасно је и по томе, што га ловац хоће да нападне. Главна су му обележја: црна длака, рогови савијени у облику лире, и недостатак гриве. А то су главна обележја турова. (Сл. 4.).

Топографска номенклатура у нашим земљама, где је „тур“ у корену речи очуван, знаменит је и поуздан доказ да су негдашњи људи,

²² L. v. Thalloczy, übersetzt v. Fr. Eckhart, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, 313.

²³ Марамицом се зове испод врата отомбољен кожни набор (die Wamme). Од Београда на Исток често се чује место марамица *аја*.

²⁴ Споменик С. К. Академије XLIV, други разред, Палеографско-језичка студија академика В. Јагића од стр. 2. надаље.

²⁵ Минијатуре једног српског рукописа из год. 1649. итд.

²⁶ Јиречек—Радонић, Историја Срба, IV, 68.

сувременици турови, по њему их назвали, као што су по медведу наденули име, рецимо, селу Медвеђи, по дабру Дабрини и т. д.

К. Јиречек²⁷ наводи село *Турово* код Сарајева. По једној повељи кнеза Лазара из године 1381. било је село истог имена (Турово) и у Мачви (Годишњица IX, 3). Сем тога, постоје: *Турица* код Чачка и код Требиња, *Турјани* код Ливна и код Требиња, *Турјани* у срезу јабланичком, *Турија* код Пожаревца, Тузле Коњица и Имотског, *Турић* код Градачца, Имотског и Книна, *Туралево* Село код Кратова, *Турјаци* код Сиња, *Туройоле* у Хрватској и т. д. Овај ће се именик временом јако умножити. Додати се може место *Тур* у солночкој жупанији које је било у власти деспота Ђурђа Бранковића, с почетка 15. века, *Туррићка*, локалност у Лици, планина *Турје* између Кичева и Охрида, после фамилијарна презимена: *Туровићи* у Гајтану топличком, *Туромани* у Славонији, *Турови* у Црној Гори (на пр. Раде Туров и Туро Војводић у Васојевићима). Код Руса познат је предикат из старог времена за храброг војсковођу, да је као *шур*, на пр. у Игора „*Буј-шур*“. Код кнеза Романа стоји да је храбар као *шур*.

У шаљивим надимцима сваки народ изобилује, а ко не зна код нас за предеоне, месне, личне и друге надимке. Има их свуд редом, почињући од познатих „Ера“. У Галичнику Торбешима издевају име „Курки“, Приморци шкољане зову „Ђуковима“, а Ђукови Приморце „Мурлашима“. Из XVI века у српској литератури привлачи нарочиту пажњу једна наивна домаћа таблица с надимцима разним народима по животињама: Француз је лав, Грк лисица, Бугарин бик, Влах мачка, Србин вук, Литвац *шур*²⁸ и т. д. Карактеристика често погађа, а да је Литвац „тур“ особито је успела, јер у тим именима негде се гледа на телесне или моралне особине, а овде врло лако по сазнању да је у Литви било силесто турова. Знамо да се прави тур код њих до послетка и најдуже у Европи задржао.

Антониус,²⁹ истраживач порекла домаћег говечета, воли да систематику парча и утанчава. Отуда има и под-род за *Bos*-а у најужем смислу. Типском под-роду говеда он налази најстарије претке у индиском плиоцену, и то у једној форми са снажним роговима: *Bos planifrons Ruetim*. Друга сродна форма, али не с тако дугим роговима, јесте из старог квартера: *Bos pamadicus Falc*, који је у својој индиској прапостојбини још с човеком заједно живео. О томе сведоче људски артефакти нађени заједно с костима поменутог говечета. Као непосредни сусед *Bos*-а *pamadicus*-а живела је у Предњој Азији локална раса, али се за њу зна најбоље из уметничког сликарства и по писменим споменицима, а неке кости је Duerst из Анау, Туркестана, описао, идентификујући их са *Bos pamadicus*-ом. Без сумње да поменуте форме стоје у најтешњој вези, и да се могу тумачити само као локалне расе, па су се оне рашириле и далеко по Европи и северној Африци као крупна форма *шурова*. Оскудан материјал скелетних говеђих делова из северне Африке изгледа да такође припада разним формама, од којих Помел једну форму крсти као *Bos oristhonotus*, другу Hiltzheimer као *Bos primigenius Nahni*. Из Италије једну форму описује Pohligh као *Bos primigenius Italiae*, а сличну *Bos pr. Siciliae* и т. д. И при свем разлицажењу поменутих форми, које су се мењале према геолошкој старости

²⁷ Jireček, Slavische Chroniken der Moldau. Archiv f. slav. Phil. XV Bd, S. 88—89.

²⁸ Даничић, О Карловачком рукопису у Starinama, II, 267. Пре њега Шафарик и т. д.

²⁹ Otto Antonius, Stammesgeschichte der Haustiere. Jena 1922. S. 159.

и локалности, ипак се врло блиска сродност јасно истиче по лубањи, и карактеристично компликованим и искривљеним роговима. Кад узмемо типска средњо-европска грла као нормална, ипак се она разликују од нашег ископаног тура. Али за тачну одредбу треба још сачекати, јер ће се нови наласци тек онда моћи подврћи тачном систематисању, кад се буде велики број нашао, да се види да ли ту није само низ благих прелаза, а не да су генетички јасно утврђене специје или макар расе.

У једном случају нас може интересовати још северо-афрички *Vos oristhonotus*, јер њега су тамо сликали увек с опуштеним роговима, хоризонтално с предњим делом главе, на ниже идући, а такав исти правац, савијених рогова на доле, показује и једна слика из младог француског палеолита, из *Grotte de la Mairie chez Combarelles*, где су и остале телесне карактеристике лепо представљене. И овде треба нагласити да је простом човеку врло тешко представити компликовани ток рогова, особито сликом, а у пластичној изради ишло би много верније. Али пошто се рогови код статуета лако ломе, досад у овом смислу и није нађен ма један примерак да будемо сасвим на чисто.

О сирском туру баве се опширно асирски ловачки записи, а турове из Палестине Стари Завет је за вечита времена отргао од заборава. Они су у свом језику тура звали *р.м.* Доцнији путници обележише га као „једнорог“. За време пророка још је живео у хауранским пределима, што се јасно види из лепих описа природе у књизи Хиобовој.

Откуд да се тамошњи тур зове „једнорогом“, или грчки *моноцеросом*, није са свим рашчишћено, кад се зна да су сви турови на свету у сва времена имали два рога!

Веровање о једнорогу датира још од Аристотела, Плинија и Емилијана, а повод су свакојако дале извајане антилопе, гледане с профила на перзиским капителима, где су заиста израђене једнороге.

Херодот помиње једно дивље говече, по опису сродно туру, као становнике Фесана, земље јужно од Триполиса. Он га описује као врло слично домаћем говечету. Скроз је црно, кожа му је дебља него што је код домаћег говечета, а живот сасвим друкчији. Морало је да пасе идући натрашке, пошто су му рогови били израсли напред, па се онда спуштали низ лице, и кад би хтело да пође напред, рогови би се забили у земљу.

Ово Херодотово навођење може да се односи и на говече *Vos oristhonotus*, које је имало исте такве рокове, спуштене низ лице, што се и сликама из тог времена потврђује. Ото Антониус пита се како је опистономус могао с тако незгодно израслим роговима да пасе?

Одгонетање је врло шкакљиво, али ипак му се може прићи. Антониус наводи на првом месту климске промене, које су неповољно утицале на његову исхрану. Земљиште се јако исушило, па је нестало ливада, а бујна вегетација склонила се у оазе, које је човек силом заузео за питому марву. Пошто су се и појишта ограничила само на оазе, настала је тешка утакмица³⁰ између индивидува опистономуса, а брзо и припитомљених преживара.

Ма како да су научна домишљања западњачких научника заводљива, ипак је у њима врло мало доказа. Особито их снажно потире

³⁰ Кад је у Европи било ледено доба, у северној Африци била је сасвим друга клима него сад: била је влажна, што је омогућило и туру да живи како у северном Мисиру тако и у Алжиру. Из најстарије мисирске историје сачуване су слике врло рогатих говеда, која су као и степска, у Европи, непосредни потомци тура (*L. Adametz, Herkunft und Wanderungen der Hamiten 9—10.*

једна српска козмолошка рецензија, тако да се овај тежак научни проблем може на друго, природније поље да пренесе, јер ту се живот замишљеног „једнорога“ (инорога) са свим с друге стране посматра.

Ми овде имамо посла с једном значајном варијациом, што се вели у југословенској верзији да инорог *брсти*, а не да пасе, као што западни научници замишљају да је чинио, и да му је отуд пропаст дошла. У осталом ма да је последица истоветна ипак је наше биолошко представљање његовог начина живота много природније, јер ако прихватимо да су се *oripthomopus*-у (разуме се с два рога) рогови јако били спустили испод њушке, онда он није могао пасти, али се због брстења ипак могао дуже одржати, све докле га људи нису утаманили, као и у Европи што је био случај с дивљим говедима, због корисног лова. И то треба додати да животиње које брсте, на пр. жирафе, нису упућене да брсте само дрвеће него и шибље, кога има доста и сад по сувим степским пустињским пределима.

Пошто је српски текст о инорогу узет из грчког извора о моноцеросу, то је вероватноћа велика да су и Грци још у рано доба превели неко „слово“ о моноцеросу с каквог другог старог источног језика, коме је и стварни *oripthomopus* негда био познат, па се временом стварна животиња претворила у митску. У осталом Грка је било од вајкада у Малој и Предњој Азији, као и у Мисиру, о чему и Херодот изрично пише, па су и сами могли тамо чути изопачено предање о инорогу, али увек са зрном могућности и истине. Тек наш је рукопис ипак пун поуке у наведеном примеру, ма како да је иначе фантастичан.

У неолитској периоди зачети су први почеци сточарства и земљорадње. По доста вероватном рачуну од краја неолита до сада је протекло око четири хиљаде година. — Ја сам 1920. нашао у истом неолиту у Винчи једну статуету бичића од печене земље. Пошто сам га ја лично из обале ишчепркао, то се ни у један део на њему не може посумњати, јер је све остало у земљи нетакнуто од памтивека до сад. Глава му је добро развијена, али њушка кратка, на сред чела има кружни засек, од десног рога нема ни трага (са свим је одбијен), а леви је пребијен, те остао бадрљаст. Испод овог левог рога, правилно као што треба, очуван је део увета, које је по средини, али у најдебљем делу (на оном месту одакле је израсло, уза саму главу), скроз пробушено, и пречник је рупе 3 см. Свуд је глава наборито ишарана, али тако да су издигнути гребени ових шара црнкасти, а удолице између набора затворено сиве боје. Како шаре иду, фотографија лепо показује (Сл. V). Ноздрве нису бушењем ни наговештене, те је њушка остала равна. Поред осталог изгледа, мене много интересује, зашто је уво пробушено? Из тога се врло вероватно може закључити да је тадашњи човек неку мисао или посао за њу везао и задатак израдио, који ми за сад не умемо одгонетнути. У сваком случају пробушено уво наводи нас да мислимо да је служило да се бик веже, али пошто таквог начина кроћења сад нема за животиње у опште, јер би се од наглог трзања уво од један пут пробушило, мора се рупа за неки други посао замишљати. Кроз ту рупу није такође ни на статуети каква узица или опута провлачена, јер би ивица била наједена, а она је цела. Али у београдском Народном Музеју изложена је једна воловска глава од земље, чија је њушка хоризонтално дубоко пробушена. Може бити да је мајстор хтео том једном јаком ноздрвом да представи две, или је можда то баш траг замашног културног предузећа човечјег да дивљачно говече (да не кажемо: дивље), некако заузда и примора на покорност.

За врло снажне бикове и сад постоје код Немаца нарочита клешта (*Bullenbändiger*), којима се горопадан бик кроз ноздрве стегне, те чим тргне у страну, толико га заболи да одмах попусти од наглости и бесноће, а носна преграда може тада без сумње и да се расцепи. Поред бичића имам из Винче и две коњске главе с вратом од алабастера, и обадве су по врату јако истругане као да су их дуго и дуго неком опутом или чим другим везивали, па се врат најео. Да ли је наглодан врат постао од неке тенденције у дресури, — ако се односило на жива коња —, или је то чињено на статуети самој као на некој реликвији из култних обзира — за сад не можемо ништа рећи. Тек толико стоји, да је неолитски човек и вола и коња уза се имао, и код нас, и да их је по другим многобројним примерима са стране већ био припитомио. Кад је већ о земљаним статуетама реч, ваљда за неког може и то бити од вредности, што једна воловска глава у београдском Народном Музеју има видну махрамицу, баш такву какву имају сва брахицерна говеда, па и балканска. Нарочито су ваљано проучена једнобојна нека швајцарска говеда, у Тиролу, Форалбергу, прилично у Апенинима и Пиринејима. Поред махрамице истичу им се нарочито кратки рогови, по којима су и име добили. Са широким су челом, губица треба да је угасите боје, али бива изузетака, па ваљда је овде тај други случај, или се то у изради није ни мотрило. У селу Барајеву повише је до сад ископано преисториских бронзаних па и сребрних статуета воловских.

Стабло примигениусово већ је знатно расветљено, па се у његову историју лакше улази, и запат од њега прати. И овде је *Риши мајер* утро пут сазнању. Он је нашао у швајцарским сојеницама, при крају неолита, једно говече, чије су кости показивале у свему да воде порекло од *Bos primigenius*-а, које је негде чисто нађено, а негде укрштено с брахицеросом. То су потврдиле и друге лубање нађене на разним местима по Европи. У чисте потомке примигениусове рачуна се степско, подолско-маџарско говече, норманско или римско из Кампање, андалуско (које је врло дивљачно и срчано, чије бикове нарочито гаје за борбу у аренама), за тим неке енглеске расе³¹ и т. д.

У Војводини се у највећем броју гаји степско говече, које је у Маџарској сасвим чисто с развијенијим формама, и особито с огромним роговима. У северној Србији и Босни, поглавито, такође је заступљено, али у локалном варијетету с краћим роговима, и дежмекасто, иначе по свему хабитусу, сивој једнобојној длаци, (ређе галастој или враној — црној с упрсканим белим длакама), равном челу и т. д., такође је прави примиген. Отуда изгледа чудно тврђење³² да су колубарци „мешавина примигене расе с брахицерном“.

У примигени тип спада и чувено дивље, тако звано *џарковско говече*, које не броји укупно ни сто грла. Чува се у три енглеска парка (по којима је и име добило): у Хемилтенском, Чилингемском (*Chillingham*) и Чартли. Мање је и слабије од негдашњег тура, али је његов властити потомак, по лубањи шта више типичнији и од самог сивог говечета. Длака му је бела као млеко, њушка црна (или кестењава), као што су му и уши и рожни врхови; иначе је тело врло грацилно а држање пркосно.

³¹ У називу „раса“ у науци се разуме већ усвојена дефиниција, где телесна обележја нису ознаке нарочите специје, али се те ознаке ипак одржавају и плођењем наслеђују.

³² Народна Енциклопедија: „Говедарство“.

Поред много костију нађених од великог тура на разним местима, све се више множе делови костура налажени и од малог дивљег говечета сличног „туру“. Једнога је нашао *Адамец* у најмлађем дилувију, или најстаријем алувију, у пољској Галицији, назвавши га *Bos (brachyceros) eugoraeus*. Овај мали тип прилично личи на правог првобитног великог тура, више него сви дотле пронађени, сем онога, којег је *Малсбур* ископао на доњој Рајни. Лубања и општи склоп овог последњег одају верну слику тура, само што је био мањи растом. Због тога је имао право што га је засебно назвао као *Bos urus minutus*.⁸³ Али, пошто је лубања овог малог тура сувише слична лубањи питома говечета, многи научници не признаше да је пореклом од дивљег говечета. Али ранији први и најбољи познавалац дивљих и питомих говеда (Ритимајер) утврдио је да је постојала мала дивља раса неоспорно и наденуо јој име *Bos taurus brachyceros*. Ова говеда опазио је он у раном неолиту, особито у накољском добу у Швајцарском. Он је ово говече немачким именом крстио „*Torfgrind*“, по чему га сви остали језици преводе као „тресетно говече“. Врло је карактеристична једна лубања од сличног брахицероса из Черносека у Чешкој. Да оваква раса и сад на Балкану живи, дао је пуно доказа *Адамец*. Овамо се убрајају и тако звана мајданска и хуцулска говеда из Галиције, па волиниска из Поласја, црвено пољско говече и т. д. Овај тип превлађује и на северном рубу Африке, после по Палестини, Сирији, Малој Азији, а на Криту се изрично наводи.

Да сведемо разна мишљења овако: *Дирст* и *Хилцхајмер* виде у питомим брахицерос-говедима само закржљалу форму великог тура, константно наслеђивану; *Адамец* вели да воде порекло од оних ситних дивљих говеда, о којима је већ било речи. Што се брахицерос-тип у неким знацима разликује од великог тура, многи мисле да је само последица првобитне слабе хране и недовољне неге; тако му је остао низак пораст, кратки рогови и скраћена њушка.

Наше црвено и црно ситно говече, најчешће је само један метар висине, ретко нешто више, или је чак за 5 см. ниже. Највише га има у Старој Србији, а и иначе доста по јужним, па чак и западним крајевима.⁸⁴

2. З у б а р

Стари Индоевропљани ступише на историску позорницу већ с питомим говечетом.⁸⁵ По Ритимајеру говеда су у накољаца према осталој стоци најчешћа, а у млађем каменом добу питома је говече у Данској обична домаћа животиња.⁸⁶ Тако исто је Хвојко, кустос кијевског музеја, ископао на Дњестру питома говече из неолита, ранијег и познијег. Ритимајер је пак у накољској насеобини Робенхаузена нашао заједно костију од тура, питома говечета и зубра.⁸⁷

Нас се највише тичу четири бизонске форме: *дилувијални бизон* (*Bison priscus* Војан.), *живи европски бизон* (*Bison bonasus* = *europaeus*), *кавказки бизон* (*Bison bonasus caucasicus*) и *бизон америкашки* (*Bison*

⁸³ Antonius, op cit. 169.

⁸⁴ О. Франгеш, др. Мил. Ђ. Ђурић и др. Танасије Митровић.

⁸⁵ Schrader-Nehring, Real-Lex. 254.

⁸⁶ Montelius, Kultur Schwedens², 26. — Müller, Nord-Alttertumskunde, 205.

⁸⁷ Ruetimeyer, Die Fauna der Pfahlbatiten. 70.

bison = americanus). Српско и опште словенско име за бизона је од старине *зубар*.

Кад је описиван тур, за јаче истицање разлике, изнете су и главне морфолошке особине зубра. Међу тим у туђим земљама ископане су и друге форме зуброва, па ћемо их се бар дотаћи. Једна форма нађена је у песку код Мауера (где је нађен и *Homo heidelbergensis*). Она је јасно окарактеризована и од свих форми најмања,³⁸ а у многим, особито по роговима, приближава се *B. bonasus*-у. Али су рогови код мауерског кратки, по свему чистог краткорогог типа. По рожним клиновима, слабој испупчености чела и релативним другим мереним односима он показује највише сродничких знакова се садашњим живим европским зубром. По *Soergel*-у он се може слободно рачунати потпуно у варијациону зону *Bison*-а *priscus*-а. Поред тога други научници имају о неким формама друго мишљење, те за сада нема у систематисању још правога и јединственог резултата. На жалост још се није пресудило да ли је *Bison sivalensis* Falc. из јужне Азије (северне Индије и Јаве) пра-отац рода или под-рода бизонта.

Па и код америчких дилувијалних бизонта нагињу научници претпоставци да их је било око седам 7 врста, што такође није једнодушно усвојено. Тако исто одбачено је и *Хилцхајмерово* тврђење да је *Bison priscus* европског дилувија најближи сродник америчком бизону.

Европски дилувијални зубар био је мањи од истовременог тура, али код фрагментарних лубања, изложених у Музеју Српске Земље, код наших зуброва рогови су били дужи и дебљи по правилу (сл. 6), него код нашег дилувијалног³⁹ тура. Тако су код зубра, чија лубања стоји испод турове, овакве мере: дужина лубање спреда 617 мм, међурожја 315 мм, дужина унутрашње стране рога 57, спољне 64, дебљина рога у корену 37, а размак од једног врха рога до другог у ваздушној линији 111 см. Код друге зуброве лубање са деформисаним левим рогом стоји овако: десни здрав рог изнутра дуг је 54, споља 67 см., дебљина му је у дну 38—39, међурожје 32 см. Леви крњи рог знатно је у дну дебљи, јер мери 46 см. И друга једна зуброва лубања у истом музеју има такође један рог не само јако на дну задебљан него и искривљен. И даље ћу се држати описа само наших зуброва, не обзирући се на одступања код страних. Рогови им у опште нису онако заплетеног правца као у тура. Полазе из јако издигнутог коштаног оквира, што се и на сл. 6. јасно разазнаје. Чим се измакну из оквира одмах се спуштају, описујући полукруг, и нешто се истурујући унатраг за 20 степени. Шупљина очне дупље хоризонтално мерена износи 7 см., исто толико и вертикално, дакле очна је шупљина савршено округла. Све су зуброве лубање у музеју жућкасте. Тако исто су и рогови добро очувани. Чеоне су кости са свим срасле, а шавови у носним костима пукли, те јапе.

Главна телесна разлика између живог европског и живог америчанског бизона састоји се у форми грбе на јармењачи, јер она пада код европског како напред тако и назад поступно, док се код америчанског са свим стрмо спушта ка глави. Грбу код бизона подупиру већ поменути главни коштац с кичме (*Troccus spin.*) у друштву са последњим кошцем вратнога пршљена. Пошто у детаљне форме нећемо

³⁸ Dr. E. Werth, op. cit. 61—65.

³⁹ Ова једина турова лубања није довољна за компарацију.

улазити, извешћемо резултат да је младо-дилувиски *Bison priscus* блиски рођак живом европском зубру, а од американског се знатно удаљује.

По свему се знање о бизонима своди укратко на ово: *Bison priscus* је из млађег европског дилувија прешао у садашњег живог европског (шумског) зубра, дакле оног из рано-историске и историске периоде. Овоме противно, а погрешно мишљење чак се јавља у новом, четвртом издању Бремова „Tierleben“.

Код Београда рибари највише ваде зуброве лубање из ушћа Саве у Дунав, али и даље уз Саву и низ Дунав има их доста. Иста господа која су ми изволела послати податке о изложеним фрагментима за тура изван Београда, послаше ми и за зубра. У Сарајеву се налазе два примерка чеоног дела с роговима, један од старог, други од младог бизона, за тим шест појединих рогова и једна тибија. Сви су нађени, као и од тура, у савском дилувију код Босанске Градишке.⁴⁰ Од зубра у Љубљани има сада седам комада од горње вилице, четири од доње старе, девет од младих, два парчета лубање, један атлас у епистрофеусу, једна плећка, три ртна израштаја, тридесет и шест горњих вилица (засебно), тридесет и једна доња (засебно), два рожна бадрљка, и девет рожних бадрљака (засебно).

У загребачкој Геолошко-палеонтолошкој збирци има бизонових лубања из Земуна, Жупање, Лудбрега, Нове Градишке, из Тополе (близу Врбање), из Саве под Мотајицом, и из Вараждинских Топлица. Г. Хирц наставља да је нашао у Преисториској Збирци Археолошког Одељења, опет у Загребу, још зубрових остатака, и то из Вучедола крај Вуковара, из Граца у Срему, из насеобине из каменог доба, нађено у винограду Грге Манића, и из Јакова у срезу земунском. Горјановић⁴¹ додаје још три налазишта за зуброве: Жупању, Фердинандовац Доњи на Драви и Св. Илију код Вараждина. По Аристотелу налазило се зуброва у унутрашњости шумовитих предела Хемуса (Балкана), где су их староседеоци звали монопос или монапос. Варо зна за њих да су живели у Дарданији и Тракији. А да их има по балканским земљама спомињу се у белешкама Антигона, Плинија, Елијана и Опијана. У другом столећу после Христа описао је Павзаније лов на њих по балканским земљама. Ловци би на стрмим странама прострли уљем премазане коже а с обе стране побили коље, и онда на коњима, оружани копљима, натуткали би керове на зуброве, и тако их силом нагнали у палисад, где би се преко клизавих кожа омакли и сурвали у поноре. Ту би им људи јадно и жалосно живот одржавали, пружајући им оскудну храну. Пошто би их измучили и глађу изнурили, зуброви би се смирили, да су их људи могли одвести у гладиаторске арене за борбу. У Добручи је очуван један споменик неког Аталоса, за кога стоји да му је зубар живот одузео. На другом месту, у антологији из времена Александра Великог стоји како је Певкаст убио зубра у Македонији, па му рогове одсекао и за пехаре удесио, да му се успомена на триумф очува. У једној песми опеван је Филип Македонски, како је стрелом убио зубра. Павзаније је у другом столећу после Христа видео једног пеонског зубра у Риму. Цезар наводи да је у Германији гледао колосе од зуброва, мало не велике као слонове, и по томе да су се усуђивали у лов на њих поћи само најхрабрији људи.

⁴⁰ Фосилни остаци сисаваца из Саве. Гласник Зем. Музеја за Босну и Херц. 1898, 377—386.

⁴¹ E. Kramer, *Bos priscus*, Rad XCV. — Dr. Gorjanović-Kramberger, *Fossilni sisari*, Rad LXIX.

Током Средњег Века зубар се био врло проредио јужно од Дунава. Павле Ђакон у 8. веку спомиње их ипак у фурланским планинама и у Панонији (Жиречек-Радоњић, Истор. Срба I, 10).

У Турочкој хроници за време маџарског краља Матије I помиње се, како су ловци и зуброве с коња пробадали. У Пољској и Литви двор и властела су их силно таманили. Под Августом III, год. 1752., само су једног дана устрељена четрдесет и два зубра.

Зуброви, како европски, тако и амерички, преживели су до сад све перипетије живећи у блиском суседству с човеком. Сем човека и вук их у чопору може да савлада. Пертурбације су несносне настале по зуброве и са умањивањем пашњака од све гушћих и гушћих насеља људских, и на послетку су им садашња крда сведена само на ревире под заштитом државном или приватном.

Стари писци причају да су се зуброви парили с туровима, али да им се телад нису држала.

О изгледу и животу европског чуваног зубра у парковима пустићемо да говори највише *Брем*, знаменити природњак и путник, кога није до сад нико надмашио живљом представом животиња, њихових навика и свију особина. — Зубар европски може да буде осам стопа дуг, пет висок, а тежак до дванаест цената. О неком убијеном бику 1565. остала је забелешка да је био чак тринаест стопа дуг, седам висок и деветнаест цената тежак. Сад нема виших од 1,8 м.; дуги су 3,5 м., а тешки 800 кгр. Међу тим још Херберштајн вели да је у Пољској гледао тако велике зуброве, између чијих су рогова могла по три човека сести. Глава му је врло крупна, са широким испупченим челом. Очи и уши сразмерно су према телу мале, а повијени рогови су једва стопу и по дуги. Јармењача је јако уздигнута, а одатле почињу и прса снажно да се шире, те отуда изгледа као лав. Тој спољашној слици у неколико доприноси и то, што су му врат, брада и прси обрасли кудравом гривом. Задњи део тела обрастао му је лети кратком, сјајнокестењавом длаком, која му зими прилично израсте, постане угаситија и вунаста. Реп му се завршује китом дужих а крутих длака (Сл. 7.). Зубар се лети најрадије задржава по влажним густим шумама и хладовитим омарима, а зими по сувим честама. Док стари бикови проводе век усамљено, млађи иду у крду од 20—40 грла⁴² заједно. Пасу траву, а чупкају особито радо струкове од репушине (*Petasites*); затим брсте пупољке, а љуште и кору с разног дрвећа, особито с јасена. Много им се свиђа *Hierochloë borealis*, коју траву Руси зову зубровком а Пољаци жубровком.⁴³ За тим воле *Anthoxanthum odoratum* (росуљу), *Melittis melissophyllum* (медику, меденику), *Melica coerulea*, *Ranunculus aser* (љутић), *Phalaris arundinacea*, *Spiraea ulmaria* (суручицу), *Cirsium oleraceum* и т. д. Кад снег завеје траву и маховину, брсте пупољке од липе, раките, курковине, црне јове, јагњеде, брезе и разног другог дрвећа и шибља, само неће да окусе четинаре, ма да су прекрилили шуме.

Горњу листу биљака изволео је прегледати г. Н. Кошанин, а за неке ми је дао и народно име. Нашао је да све те биљке расту и код нас, бар по роду, сем зубровке и мелике. Пошто природњаци приписују особито пријатан мирис зуброву месу и млеку зубровки и медики, а прве, као што наведосмо, нема код нас, да ли би сама друга могла толики учин да произведе код негдашњих наших зуброва? Међу тим

⁴² П. Н. Кулешовъ, Крупный рогатый скотъ, 15, наводи да су зубровска крда од 5—15 грла.

⁴³ Sztolcman, op. cit. 68—70.

претпоставка изгледа да није основана, јер у нашим шумама бујно расте лазарица (*Asperula odorata*), која је исто тако пресићена кумарином као зубровка и медика а овај састојак и јесте главни ароматикум.

Зими се зубровима на одређеним местима полаже сено, јер ма како да је просторија огромна у којој живе, опет се не би могли исхранити. Воду пију из река и потока, који у Бјаловјежи никад не пресушују.

Кавкаски бизон већ се другим биљкама хранио, према друкчијој флори. Између осталог брстио је пупољке и леторасте од обичног јавора, а и јела му је годила, за коју рекосмо да европски бизон неће ни да примирише.

Неки пут су зуброви бикови страшно бесни, да им се прићи не сме. Отворене боје драже их до лудила, особито црвена. И обична се говеда боду, али никад с оном жестином као зуброви. Измакну се неколико корака и у залету тресну чело о чело, а рогова стоји пљеска, да свако мисли да ће им се не само рогови поломити него и глава да ће им прснути; при свем том тако страшно обично не буде, јер им је чело као камен тврдо, а рогови витки као челичне шипке. И оне наше обадве зуброве лубање са поменути деформисаним роговима⁴⁴ јасан су доказ да су се негда они и у нашим крајевима бесно боли као и у Бјаловјежи. Тешко се може замислити да су рогови од чега другог унакажени. У Бјаловјежи се често налазе угинули зуброви, како су осакаћени, па су многи и од удара при налету морали скапати. Кад краве воде врло су узнемирене, роговима и ногама копају земљу, ломе грање и шипраг, бесне су, ричу, а бикови им се придружују рукањем.

Крава се отели у чести на скривеном тихом месту после девет месеци, обично у мају или јуну, али се не тели сваке године, него тек после три године остане стеона. Теле расте врло споро, и тек у деветој години потпуно израсте. Крава врло пази на теле, у опасности га брани као лавица. Она иначе није тако дивљачна и с толиком снагом као зубар, ма да, сем у ређим случајевима, непријатеља баци пода се и пробурази. Живи обично по четрдесет година. Краве често у старости ослепе и пре цркавају од бикова. За чудо уловљене краве у затвору боље се множе него у Бјаловјешкој шуми. — По опажању утврђено је да су у раније време бикови у тежини дотеривали до хиљаду килограма — што није била реткост, — а у последње време најснажнији су мерили 5—600 кг. И по томе, какви су се живи затекли, зуброви су највећи европски сисари. Ради кратког поређења нека послуже ове цифре. Тотална дужина лубање једног зубра из Бјаловјеже мерила је 0,^м 452, а нашег изумрлог 0,^м 640 (апроксимативно, јер није са свим цела). Наш преисториски зубар куд и камо је био већи него садашњи, тај је случај свуд кроз Европу проверен. Разуме се и остали делови телесни били су сразмерно развијени, али ми их немамо на расположењу од изумрлих.

Зуброви у Бјаловјежи, особито стари бикови, кад се којим било узроком издвоје из целепа и почну тумарати сами за себе, страх су за околину. Коњи кад их осете, заржу, копитама лупају и јако се узнемире. Кад наиђу на пут, запрече сваки саобраћај људима и марви. Кочијаш не може запрегнуте коње да руководи, пропињу се, јурну у страну и откину се.

Шума Бјаловјежа је у пољској Литви, с првим поменом из XV века, и најчешће је била владалачка домена. Захвата читаве провин-

⁴⁴ Г. Пера Павловић, директор Музеја Српске Земље, први ми је скренуо пажњу на унакажене рогове код наших зуброва.

ције, села и градове с фабрикама и т. д. Мерила је једно време 15.000 кв. километара. Али се мало по мало сужавала, јер су је пољски владари даривали у привилегије. Исто тако су чинили и руски цареви. Царица Катарина је једном грофу Румјанцову поклонила 20.000 десетина⁴⁵ ту најлепше шуме, а о другим да не говоримо. Ту се дуго ширила гора, у којој никад секира није засекала. Приближна је била прашуми (руски и пољски „пушча“).

Поред овог уступања љубимцима и природне непогоде сатирале су шуму на своје начине. Једном је ураган тако страшно дувао, (то се десило 1842. год.), да је оборио 300.000 само борових грмова. То је трулило и траву засипало, што је, поред осталог, имало фаталне последице за тиха склоништа и приплод зуброва. Реке су се изливале, засипале травна поља, корита нису чишћена и т. д., и полако им се стари завичај претварао у гробницу, без икакве особите потребе по човека. Светски рат је разбуктао страсти код војника и пуштахија, а нешто и од невоље и глади, дигла су се и околна села, и тако кад је после рата 1919 г. сваки кутак шуме претражен није више било ни једног грла.

После овог жалосног констатовања приступили су научници акцији да се спасу она још преостала грла зуброва, растурена по зоолошким баштама и приватним парковима. Штолцман, заслужни пољски зоолог, пронашао је у животу свега још 28, а у најбољем случају, како други процењују, има европских зуброва укупно око 70. Сви су у човечјем ропству, похватани у негда слободној природи бјаловјешке шуме, ретко с другог краја. Чувају се у склоњеним имањима пасионираних љубитеља.

У старим српским споменицима има изричног помена и о зубру. Миклошић⁴⁶ наводи из једног српског Зборника 16. века „збр“ (изостављено јер), рекше идропос. Овај облик, кад се врати на старословенски, има изједначавање са зебр и зубр. Али овде се ни у колико не сме помишљати да је зубр до горње године живео, него само да је та забелешка из много старијег времена ту преписана. У знаменитом Физиологу стоји *зоубр*, *збр*, *забр*, где му се описује изглед и снага,⁴⁷ али случајно с погрешним преводом „Auegochs“. Тамо стоји: ни једна звер не може га савладати. Жеђ може да трпи, сем што један пут месечно мора да пије. Онда се нагне на воду и плаче, а кад се напије, од воде се опије, па лупа роговима о дрво да га обори и „увијет“ главу своју, лежи као мртав, па га ловци убију.

Ми се можемо врло добро уверити о зуброву борављењу у нашим земљама и по номенклатури произведеној од његова имена, као што смо видели и код тура. *Зуброва Река*, притока Раванице у Србији, *Зубер* планина у југо-источносточној Србији, *Зуброво Брдо* код Градачца у Босни.⁴⁸

Овде треба додати негдашње село *Зубарје*.⁴⁹ М. Милићевић⁵⁰ наводи речицу *Зубраву* у пожаревачком округу. Ја сам нашао *Зуброво*, како се зову неке њиве на шумовитој ненасељеној висоравни између Жидиља и Сењског Рудника. Г. Душан Стојићевић јавља ми да има *Зуберски Пошок* крај Крвавих Бара, на делу Старе Планине, источно од Топлог

⁴⁵ Десетина износи око једног хектара.

⁴⁶ Miklosich, Lexicon palaeoslov.

⁴⁷ J. Polivka, Zur Geschichte des Physiologus in den slav. Literaturen. Archiv f. slav. Ph. XIV, 401—402.

⁴⁸ Јиречек-Радоњић, Истор. I, 10—11. Ту је и сва остала литература наведена од Миклошека, Јиречека, Цвијића: Насеља I, стр. CL; Глас 54 (1897) 98—100.

⁴⁹ Ст. Новаковић, Законски Споменици 437—8.

⁵⁰ Србија 1105.

Дола. Ја сам даље дознао да се и врх једног брда опет на истом месту зове слично *Зуберски Рш*. Овамо треба убројати и чисто словенско име града *Сомбора* (што и Маџари допуштају), који се овако зове у Бачкој и још на два места: у негдашњем торонталском и земплинском комитату. Мени је из детињства познато да се један Шапчанин презивао *Зубер*, а ових презимена има доста у Црној Гори, па и на Цетињу. Код Арнаута има такође презиме *Зумбер* (у Матејчи код Куманова), а и летонски се слично зубар зове „*Зумбрс*“, као и влашки „*Зембру*“, а византиски *ζομπρος*.

У језичним изводима „зубар“ се у главном у овом корену сачувао код Литвина, код свих Словена, па у влашком, грчком и трачком.⁵¹ Маџари имају за зубра своје нарочито, засебно име, као и Немци, и даље западни народи, а тако и Кавкасци (домбе).

Народно предање, по коме из језера и блатишта ноћу излазе црни бикови, па нападају питома говеда Г. Цвијић вешто тумачи као мешавину народне приче и стварности за негдашња дивља говеда.⁵² Чак и за мало језерце на Црном Врху у Ст. Србији народ надовезује да је негда било склониште црних дивљих говеда. Народ свуда вели само бикова, краве никад не помиње. И заиста, као што је наведено, тур је био сав чађаво црн, а зубар угасито-мрк, опет нацрн. И В. Радлов⁵³ наводи неколике примере из предања сибирских Татара до Алтаја, у којима играју улогу опет неки „црни бикови“.

На коју деценију пред Светски Рат било је дивљих, али краткородих зуброва и на северној страни Кавказа, поред окомитих падина, и по гудурама Елбруса, па и по баровитим шумама Кулана у земљи Абаха, где су сваке године путовали из једног краја у други. Регион њихове слободе овде је био 55 км. у дужину и 27 км. у ширину. Урођеници су их најлакше ловили на извору Кубана и Терека, сачекујући их на појишту. Ако зубар није од прве погођен, срчано налеће да ловца пробурази. Почело је да се верује да су на Кавказу сви зуброви сатрвени, а ових дана *Ost-Express* јавља да им је Совјетска Влада обезбедила сигуран азил на северо-западном Кавказу, у пределу пространом, пуном романтике, дивље и питоме, са шумама и пашама. Пошто овај парк стоји под контролом власти, надајмо се да природа неће осиромашити с једном овако интересном врстом. Из notiце се на жалост не види, да ли су ти зуброви ту затечени, или су дотерани са стране.

Са свим је чиста и самостална врста амерички зубар. Па и међу њима разликују два варијетета — степског (*Bison americanus Gmel*), и шумског (*Bison americanus athabascaе Rhoads*). Дуг је близу три метра а два висок, има велику незграпну главу, и необично уздигнуту грбу на јармењачи. Рогови су му врло снажни, ноге кратке, с плећака му се спушта грива, а брада му виси не само испод подбратка него и с подваљка. Врло је живахан, увек брз, плива одлично, не раздражује се лако, али узбуђен зверски насрће. Чудно да се бикови одвајају у засебна крда од крава, које иду с теладима. Од јула путују на југ, а с пролећа пређу на север, јер им је права отаџбина северна Америка и Канада. За време биковитости и вођења заударују на несносан мирис мошуса, па им се тако и месо осећа. По преријама негда их је милионима живело. Служећи урођеницима за јело и одело,

⁵¹ Rössler, Roman. Studien, 55. — Tomaschek, Die alten Thraker, II, 56 и даље.

⁵² Ј. Цвијић, Глас 54, 98—100.

⁵³ W. Radloff, Proben der Volksliteratur der südsibirischen Tataren, 8. St. Petersburg, 1866.

људима пак, због те огромне количине, није било ни потребно да их припитомљавају. Али од како је саграђена пацифичка железница, која је тутњала кроз њихову домену, страшно су тамањени од ловаца и спортиста. Од 1880. године па за кратко време зубар је овде готово био ишчезао спавши на неколико грла. Године 1902. Сенат је прописао строге мере за њихову заштиту. У Националном парку Јелостону, који је велики као омања држава, и у Канади, чувана су грла уз обилну пашу и све остале повољне околности, тако су се крда намножила, како чистокрвна тако и бастарди од њих и питомих крава. Сада се уступају за запат, па се чак помишља и на клање и продају меса, што Канада већ и чини.

Читави су романи и приче написани из живота америчких Индијанаца, али увек нераздвојно од бизона, без кога он никад у раније доба као вечити ловац не би могао постојати, бар не у том броју. Некада се бизон скитао по целој северној Аверици, а западно до Неваде и Орегона. Тутњава бизона по прерији поређивана је с грмљавином⁵⁴ итд.

И у Европи је основана лига за заштиту европских зуброва по угледу на „American Bison Society“ а по решењу Congrès International pour la protection de la Nature год. 1924. у Паризу.

Др. Сима Тројановић.

RÉSUMÉ

LES AUROCHS ET LES BISONS

L'existence ancienne en Serbie et en Yougoslavie, en général, de deux espèces de taureaux respectivement appelés *tur* (*Bos primigenius* = Aurochs) et *zubar* (*Bison bonasus* ou *europaeus* = Bison européen) est maintenant confirmée. C'est en effet dans ces contrées que l'aurochs vécut le plus longtemps, et c'est aussi la raison pour laquelle le nom de cet animal se retrouve fréquemment dans la littérature serbe. Certaines annales permettent d'affirmer que l'aurochs (mâle *tur*, femelle *turica*) a existé en Serbie même encore en 1215. A cet égard il est intéressant de relater quelques détails, pour en quelque sorte, apporter une confirmation à ce qui est dit ci-dessus. D'abord la présence de deux cornes d'aurochs sur le blason du duc Stevan Lazarević, puis l'existence dans des manuscrits serbes de XVII siècle d'une minature en couleur représentant un chasseur essayant de transpecer un aurochs de son épée (ce manuscrit d'origine grecque est dû au célèbre Kosmas Indikopleutes). Enfin un témoignage est encore apporté par le nom des certains lieux de provinces, et même par des noms propres dérivant du nom serbe de l'aurochs-tur. Tels sont: Turovo (Bosnie), Turica (Serbie), Turjani (Herzégovine), Turić (Dalmatie), Turopolje (Croatie), Turje (Macédonie); les noms propres: Turo (Monténégro), Turovići (Serbie) etc.

Tres intéressante est aussi une vieille et facétieuse table serbe dans laquelle on attribue des noms d'animaux aux différents peuples, d'après le pressentiment de leurs caractères. C'est ainsi qu'elle représente le Français par un lion, le Serbe par un loup, et le Lithuanien par un aurochs. Il est

⁵⁴ Die donnerde Herde von Jelowstone von. H. M. Albrighen. Der deutsche Jäger 1925.

à remarquer d'abord que le peuple serbe avait la connaissance de l'aurochs, et que ce surnom est d'autant mieux attribué aux Lithuaniens que c'est dans leur pays que vécut les dernières survivants des aurochs.

On a trouvé un nombre assez grand de fossiles en Yougoslavie, et particulièrement en Slovenie, en Bosnie etc. En Serbie on n'a déterré qu'une tête d'aurochs des rives du fleuve Grza. Dans la célèbre grotte de Krapina (Croatie) on a découvert de plus petits fragments de squelette de cet animal, mêlés à des ossements humains diluviaux.

Le gros boeuf domestique, de poile gris, unicolore, tres répandu dans les provinces du nord, tire son origine de l'aurochs. Bien que les espèces de cette race n'aient pas d'aussi grandes cornes que les boeufs hongrois avec lesquels elles coincident d'ailleurs par tous les caractères morphologiques, on peut admettre avec raison, qu'elles descendent de primigenius et ne sont pas croisées avec la mince race illyrienne des brachyceros.

Le brachyceros Typus a, en général, le corps tres mince, recouvert d'un poil roux ou noir, et des cornes tres courtes. C'est du reste à cause de cette dernière particularité que cette race a récu le nom de brachyceros. Les brachyceros se rencontrent dans toute la Yougoslavie, en grande quantité surtout en Vieille Serbie et en Macédoine.

La découverte dans une grotte française: Grotte de la Mairie chez Combarelles de la table de l'âge paléolithique sur laquelle est gravée une variété d'aurochs, est d'un intérêt scientifique d'une grande importance, car elle a fait ressortir une particularité de cette espèce. En effet ces aurochs ont des cornes courbées vers le mufle et s'abaissant presque parallèlement à la tête.

Dans une reproduction faite par le réputé archéologique français H. Breuil la courbure des cornes est beaucoup moins accentuée. Cette même courbure atténuée se voit encore aujourd'hui chez certains boeufs anglais appelés Longhorns. Herodot décrivant les boeufs sauvages du pays Garamant (actuellement pays des Touaregs en Afrique) va beaucoup plus loin, et affirme que les boeufs domestiques sont en tous points semblables aux aurochs, avec les seuls différences que ces derniers étaient entièrement noirs, avaient une peau épaisse et ne pouvaient paître qu'en marchant à réculons, à cause de leurs cornes très courbées en avant qui se seraient enfoncées dans la terre, s'ils marchaient normalement.

Cette race africaine locale des aurochs, déterminée d'après quelques restes des squelettes a reçu le nom scientifique de *Bos opisthomus*. Le nom grec monoceros (unicorne) très surprenant paraît inadmissible car on n'a jamais connu d'espèces avec une seule corné. Cependant dans une vieille récénsion cosmologique serbe on trouve également ce mot monocéros traduit exactement par jednorog — unicolore.

Laissons de côté cette appellation problématique et attachons nous à l'étude des boeufs à deux cornes. Actuellement tous les savants se posent la question de savoir comment pouvait paître un boeuf ayant les cornes courbées. Dans la récénsion mentionnée plus haut, il est dit que les monocéros broutaient les feuilles des arbres et ne paissaient pas le gazon!

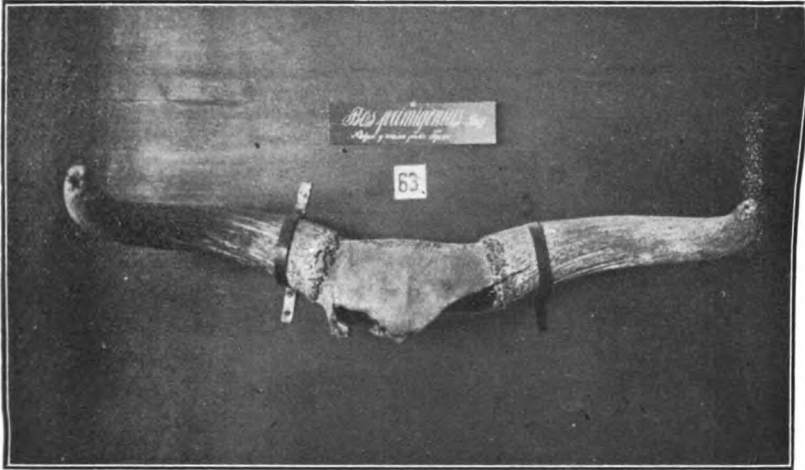
En ce qui concerne le bison, on retrouve son nom dans des vieux monuments serbes, puis dans un recueil du XVI siècle (zbr = idropos = Bison), enfin dans le fameux Physiologus (Bestiarium) du moyen age traduit du grec en vieux serbe, français etc. Comme pour l'aurochs on retrouve souvent dans la toponymie serbe un certain nombre de noms des lieux derivant du mot serbe zubre — bison, comme Zubrova Reka (le fleuve du Bison), Zubrovo Brdo (le Mont du Bison), Zubrovo (la contrée en Serbie); le nom propre Zuber (en Monténégro), etc. De même chez les Albanais existent des

noms propres rappelant le nom du bison, par exemple Zumber, ce qui correspond bien au léthique: zombres et au byzantin: ζούμπρος etc. Des squelettes de bison se trouvent en grande quantité dans tout le pays mais surtout près du confluent de la Save et du Danube.

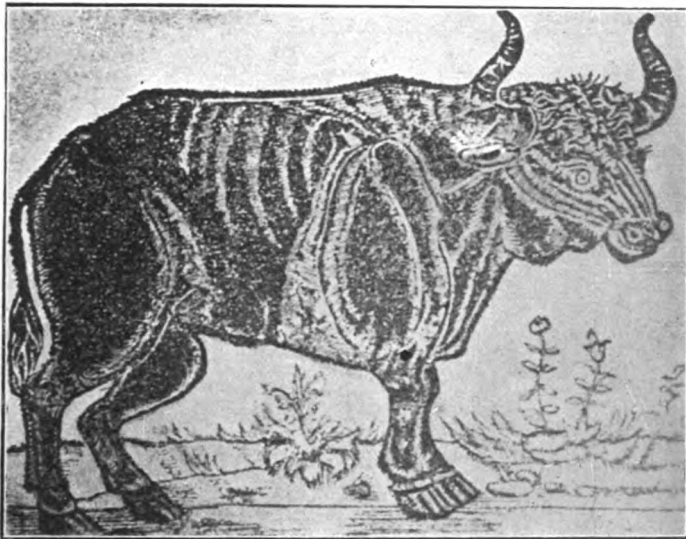
Le bison européen alluvial (*Bison priscus*) était de plus petite taille que l'aurochs de la même époque, mais les cornes de crâne fragmentaires de bison de la Save étaient plus longues que celles du crâne unique trouvée en Serbie.

En terminant, signalons encore que les cornes des bisons de la Save étaient souvent déformées probablement en raison de coups de tête échangés, comme on a pu l'observer fréquemment chez les bisons vivant encore en Lithuanie.

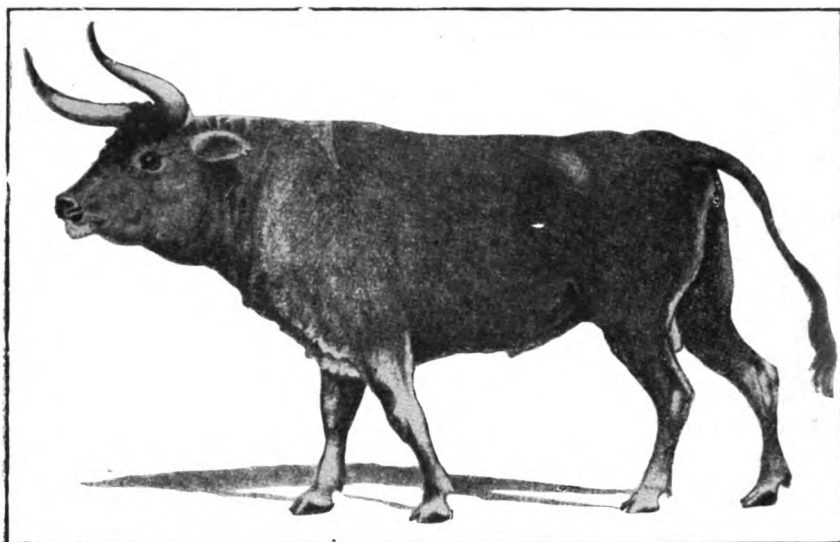
Dr. Sima Trojanović.

1. Турова лубања (из Музеја Српске Земље). — *Bos primigenius* du Musée d'histoire naturelle de pays serbes à Beograd.

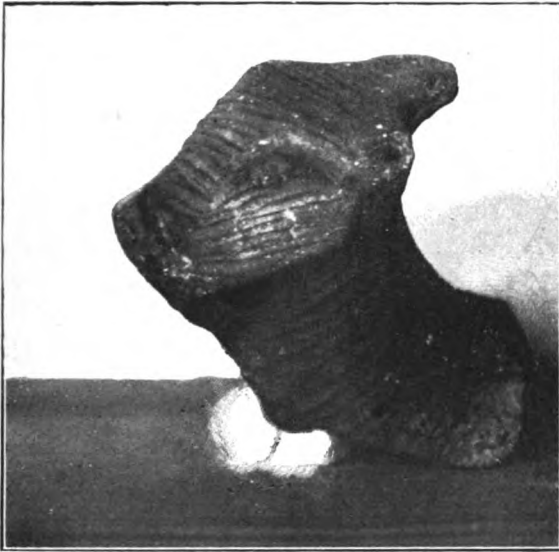
2. Тур из ишториског времена. Цртеж од Херберштајна. — *Bos primigenius* d'après nature de Sigismund Herberszain.

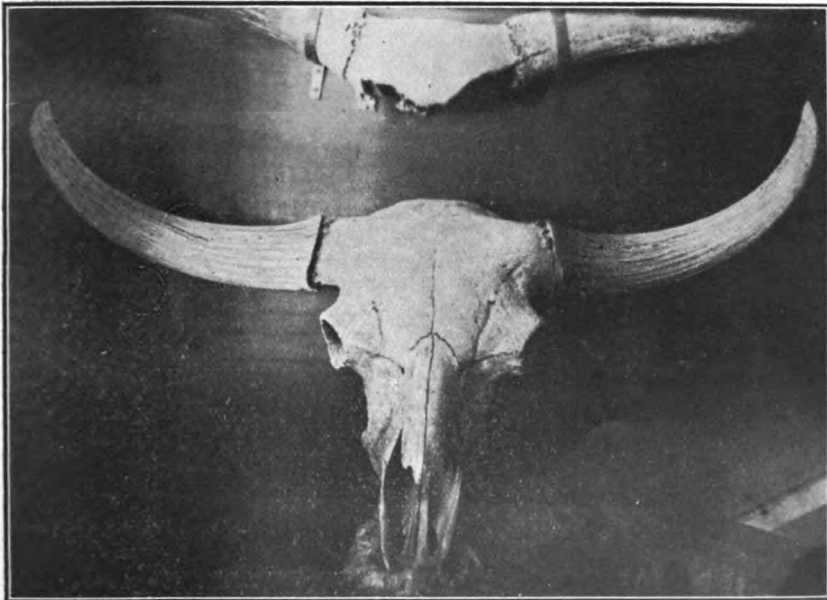
3. Тур, сликан у првој половини 17. века. — *Bos primigenius* d'après l'original (perdu depuis) de Ham. Smith.

4. Бук из српског рукописа 17. века. — *Bos primigenius* d'après une miniature d'un manuscrit serbe datant de 1649.

5. *Бичић из Винче*. Преисториска статуета. — Vœuf de la période néolithique. Terre cuite trouvée a Vinča près de Beograd.

6. *Bison priscus* Вој. (Фотогр. из Музеја Српске Земље). Над њим део турове лубање. — *Bison priscus* du Musée d'Histoire naturelle des pays serbes à Beograd.

7. *Садашња она зубра из Повеке.* *Bisons d'Europe vivants dans le parc de Pszczynie (1re Silésie)*
par J. Sztolcman.